

KARLOBAŠKE LJEKARUŠE IZ 1603. I 1707. GODINE. Faksimil i obrada. Urednici Marko PEĆINA i Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ. *Rasprave i građa za povijest znanosti knj. 9. Razred za medicinske znanosti sv. 5.*, HAZU, Zagreb 2009., 159 str.

Deveta po redu knjiga iz niza *Rasprave i građa za povijest znanosti*, urednika Stelle Fatović-Ferenčić i akademika Marka Pećine, vrlo je uspješan završetak priče o sudbini zamalo »izgubljenih« karlobaških ljekaruša. Željko Poljak slučajno ih je pronašao među hrpom odbačenih knjiga namijenjenih ložionici za centralno grijanje. Svezak s dvjema ljekarušama našao se u medicinskom dijelu ostavštine akademika Branimira Gušića, predstojnika Klinike za bolesti uha, nosa i grla na Šalati u Zagrebu, koju je njegova supruga poklonila spomenutoj klinici. Kako je tadašnji predsjednik Klinike od darovane ostavštine odlučio sačuvati samo novije naslove, ljekaruše su zajedno s ostalim starim knjigama mogle biti gotovo nepovratno uništene. Njihovu nalazniku Željku Poljaku ovaj je put potrebno zahvaliti što je 2008. godine dopustio restauraciju ljekaruša u Hrvatskom državnom arhivu, tj. odvajanje fragmenata od omota korica dviju zajedno uvezanih ljekaruša, a što je u konačnici omogućilo kvalitetno faksimilirano izdanje. Restauracija omota pomogla je Sandri Sudec u otkrivanju dosad nepoznatoga fragmenta misala, nazvanoga prema njihovu nalazniku i vlasniku *Poljakovim fragmentom* (FgPolj), koji je paleografski i gramatički opisala na zavidnoj znanstvenoj razini. Izdanje sadrži predgovor urednika, pretisak dviju ljekaruša koji je radi bolje čitljivosti povećan za 25%, transliteraciju Julija Derossija s dodanim rječnikom nepoznatih riječi i korisnim bilješkama koje sadrže usporedbe sa *Strohalovom ljekarušom*, pretisak glagoljskoga fragmenta s transliteracijom Sandre Sudec, nekoliko rasprava medicinskih i filoloških stručnjaka, Željka Poljaka, Sandre Sudec, Vladimira Dugačkoga, Marije-Ane Dürrigl i Stelle Fatović-Ferenčić, engleski sažetak i biografije autora rasprava. Ova grupa autora potvrđuje da se valorizacija spomenika kakav je ljekaruša može potpuno obraditi samo interdisciplinarnim, tj. filološkim i povijesno-medicinskim, pristupom (Dürrigl, Fatović-Ferenčić) u kojem se ravnopravno razmatraju službeni tekst i marginalije (glagoljski fragment, zapis iz 18. stoljeća, Abiganićev komentar iz 19. stoljeća).

Željko POLJAK autor je središnjega poglavlja *Karlobaške ljekaruše iz 1603. i 1707. godine s faksimilom i transliteracijom*, u kojem je u više

potpoglavlja proveo povijesnu, grafijsku, filološku, sadržajnu i medicinsku analizu ljekaruša i dodanih zapisa. Na prvim stranicama donio je tablicu *Ljekaruše s područja Hrvatske od 17. do 19. stoljeća*. Želeći istaknuti važnost karlobaških ljekaruša polazi od razmatranja općeg shvaćanja ljekaruša kao zbirke starih recepata i zapisa pučke medicine koja se prenosila usmenom predajom, posebno u vrijeme kada nije bilo obrazovanih liječnika. Podsjeća da su one uglavnom nastajale u samostanskim skriptorijima, gdje su se prepisivale iz starijih predložaka i dopunjavale novim spoznajama. U tom kontekstu treba gledati *Prvu karlobašku ljekarušu* za koju je utvrđeno da je treća najstarija hrvatska ljekaruša, odmah nakon dviju glagoljskih: one s kraja 14. stoljeća (HAZU IV d 56) koju je objavio Milčetić i *Strohalove ljekaruše* s početka 15. stoljeća, iz koje je prepisano čak 11 recepata. Ističe kako je naziv *karlobaške ljekaruše* samo djelomično opravdan. Nije potvrđeno da su obje ljekaruše nastale u Karlobagu, iako upravo na taj grad upućuje nekoliko dokaza: slika grada koji mu nalikuje i spominjanje Karlobaga u podrugljivu Abiganićevu komentaru iz 19. stoljeća na tada već funkcionalno zastarjelu ljekarušu. U skladu sa zaključkom da su ljekaruše najvjerojatnije nastale u Karlobagu, autor ne zaboravlja opisati društveno-povijesne okolnosti Karlobaga od 16. do 18. stoljeća. Svakoj je ljekaruši namijenio zasebno poglavlje te ih na kraju usporedio budući da čine jednu materijalnu cjelinu (*Druga ljekaruša* zapisana je na praznim stranicama *Prve*). *Prvu karlobašku ljekarušu* iz 1603. naziva Pribimnićevom prema njezinu autoru Jandri Pribimniću čije je ime ostalo zapisano na zaštitnom ovitku. Pisana je latinicom na 31 stranici formata 19 x 23 cm, a neke je ljekovite zapise Pribimnić donio kurzivnom glagoljicom. O njezinoj vrijednost govore pojedini recepti koji nisu potvrđeni u starijim ljekarušama te se u njoj javljaju prvi put. Upute o liječenju osim iskustvene medicine uključuju razne teurgičke (molitve) i demonističke (sator formula, čaranja, bjanja, magični postupci poput recepata za istjerivanje uroka ili bračnih savjeta: *da bude dice, da žena rodi sina, kada žena ne ljubi muža*) elemente. Na kraju su dodane upute o zdravoj prehrani (*Vertudi od nikuliko jistvin ki užaju l(j)udi jist*). *Drugu karlobašku ljekarušu* iz 1707. godine, koja spada među prvih 20-ak hrvatskih ljekaruša, mnogostruko je opisao i usporedio s *Prvom*. Dataciju je utvrdio prema dodanom napisu u kojem se spominje da se *19. Febra(ra) 1707. rodi Jure brata Jive sin i od Mande Rupčičke*, a čiji rukopis odgovara

rukopisu *Druge ljekaruše*. Autor joj nije poznat, a Poljak smatra da bi njezin nastanak mogao biti blizak crkvenim krugovima. Ljekaruša nije potpuna: na 18 stranica koje su ostale prazne iza *Prve ljekaruše* ostalo je zapisano 56 recepata, 46 za humanu i 10 za veterinarsku uporabu. Jezičnom je analizom utvrdio da je *Prva* pisana čakavsko-ikavskim jezikom s nekoliko štokavizama i sačuvanih starijih oblika, a *Druga* novijom čakavštinom. Grafijskom je analizom utvrdio da je Pribimnić u prepisivanju iz starijih izvora bio nepouzdan, te da je *Druga* pisana teže čitljivim rukopisom. U odnosu na *Prvu* u kojoj prevladavaju biljni lijekovi, u *Drugoj* se oni znatno manje javljaju, ali se u njoj javljaju lijekovi mineralnoga podrijetla koji u *Prvoj* izostaju. Analiziranjem recepata došlo se do zaključka da se najviše javljaju lijekovi protiv glista, reume, zubobolje i unutarnjih bolesti.

Univerzalna ljekovitost koja se u *Drugoj ljekaruši* pridaje ružmarinu, a koji se uopće ne spominje u *Prvoj*, rezultirala je posebnom raspravom Vladimira DUGAČKOGA *Rosmarini laudatio* o povijesti uporabe ružmarina općenito. Doznajemo da se izostajanje ružmarina u *Prvoj ljekaruši* povezuje s povijesnom činjenicom da su ljekovita svojstva spoznata tek u srednjem vijeku, iako se u druge svrhe koristio još od antike.

Istraživanje cjelokupne knjige, a ne samo dominantnoga sadržaja ljekaruša, kao vrijednoga spomenika dovelo je do pronalaska fragmenta dosad nepoznatoga hrvatskoglagoljskoga misala s kraja 14. ili početka 15. stoljeća. Otkriće je to Sandre SUDEC koja je u raspravi *Omot korica karlobaških ljekaruša – Poljakov fragment glagoljskoga misala* provela paleografsku, jezičnopovijesnu i tekstološko-kritičku analizu fragmenta. Utvrdila je da se radi o *Temporalu* koji obuhvaća dijelove liturgije Velikoga četvrtka i Velikoga petka, te je posegnula za istim tekstovima svih poznatih misala zaključivši da taj fragment ne pripada nijednomu od njih. Različita širina stupaca i kodikološki podatci otklonili su mogućnost pripadnosti fragmenta *Novljanskomu misalu* iz prve polovice 15. st., a kojemu nedostaju baš spomenuta čitanja. Autorica je iscrpno opisala fragment, zapravo krnji odsječak dvolista, za koji kaže da je pisan na fino obrađenoj pergameni koja je služila kao uvez ljekaruša te da su najviše oštećeni hrbat i rubovi korica. Oštećena i manjkava mjesta precizno su detektirana i opisana. Transliteraciju fragmenta obilježuje akribično iscrpno navođenje odgonetnutih i manjkavih dijelova teksta: izostavljeni dijelovi riječi pišu se u okruglim zagradama,

nečitka slova rekonstruirana su u uglatim, a u šiljatim zgradama napisana su slova koja nedostaju zbog okrnjenosti fragmenta. Prvi list ima sačuvane dijelove stupaca *a* i *d*, dok drugi list, koji su od prvoga lista najvjerojatnije dijelila 2 dvolista, ima sačuvana sva 4 stupca, ali ne u punoj visini. Na kraju autorica donosi i latinsku paralelu glagoljskoga teksta. Pomno istraživanje rezultiralo je vrlo detaljnim paleografskim opisom izgleda i visine slova, titla, apostrofa, ligatura, boje i strukture inicijala, te zaključkom da se radi o obliku ustavne glagoljice. Nakon zasebne sadržajne analize svakoga stupca utvrdila je da prvi stupac sadrži čitanje Iv 13,1-7 na Veliki četvrtak o pranju nogu na Posljednjoj večeri, a stupac *d* počinje završetkom antifone *Razdéliše sebê rizi moe* (Ps 22,19) na koji se nastavlja rubrika koja sadrži uputu za službu pranja nogu, a zatim slijede antifone *Zapovêdъ novu daû vamъ*, *Blaženi neporočni* (Ps 119,1) i *Potomъ egda vsta g(ospod)ъ* (Iv 13; 4, 5, 15). Drugi list sadrži zadnji dio liturgije Velikoga petka počevši s antifonom *Križu tvoemu poklanaem se*, himnom *Vspoi êziče*, te dio misnoga kazona do molitve *Izbavi ni*. Jezično-povijesnom analizom zaključila je da je fragment pisan uglavnom u skladu s normom hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika: *poluglasa* nema u slabom položaju, na kraju se više čuva štapić nego *poluglas*, a *jat* se uglavnom pravilno i dobro čuva čak i u rubrikama. Mali broj refleksa *jata* otežali su joj poblize prostorno određenje nastanka misala, no činjenica da je ipak riječ o dosljednom čuvanju *jata*, naveli su je na zaključak da bi se moglo raditi o sjevernom hrvatskoglagoljskom tekstu. Istraživanjem je utvrdila da se sintaktički i leksički fragment dobro slaže sa sjevernim misalima: *Illyrico 4* (Ill 4), *Ljubljanskim prvim* (*Beramskim*; *Lab*), *Kopenhagenskim* (*Kop*), *Novakovim* (*Nov*), *Ročkim* (*Roč*). U bilješkama je napravila opsežnu tekstološku analizu s istim mjestima iz 8 misala: *Berlinskim*, *Hrvojevim*, *Illyrico 4*, *Kopenhagenskim*, *Ljubljanskim prvim* (*Beramskim*), *Novakovim*, *Njujorškim* i *Ročkim*. Datiranje fragmenta prema kraju 14. stoljeća temelji se na štapiću koji nije spušten do kraja redačke crte, dok postojanje neadekvatnih ligatura upućuje na 15. stoljeće. Takvu dataciju podupiru jezične osobine poput pravilna bilježenja *jata* i *poluglasa*, te konzervativna morfologija (čuvanje deklinacijskih nastavaka, jednostavna i složena pridjevska deklinacija, participska deklinacija). Na sjeverno je područje upućuje spominjanje arkanđela Mihovila u molitvi *Libera nos*, kao i tekstološko i jezično slaganje osobito s istarskim kodeksima (*Ljubljanskim*

prvim, Ročkim). Dodaje da bi se s obzirom na podudarnosti s kodeksima koje je za istarske crkve pisao krbavski pisac Bartol možda moglo govoriti o krbavskomu podrijetlu pisara kodeksa kojemu je pripadao FgPolj.

O značajkama hrvatske srednjovjekovne medicine, čiji su odjek obje karlobaške ljekaruše, govore Marija-Ana DÜRRIGL i Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ u prilogu *Hrvatske ljekaruše između medicine, vjere i književnosti*. Poglavlje je sažeta sinteza dugogodišnjega rada autorica na istraživanju, podjednako filološkom i medicinskom, starih hrvatskih medicinskih tekstova. Na to ih je potaknula spoznaja da ljekaruše do danas nisu u potpunosti istražene, unatoč čestom isticanju kako baš one predstavljaju bitan izvor u medicinskim, povijesnojezičnim, antropološkim i etnološkim istraživanjima. Posebno vrijednim smatraju zapisanost sadržaja usmene predaje koja je na taj način ostala zabilježena nakon više stotina godina. Na temelju analize hrvatskih ljekaruša zaključile su da se oslanjaju na slavensku, rimsku, grčku, arapsku, bizantsku, srednjovjekovnu, osobito salernitansku tradiciju. Iako je skolastička medicina već u 12. stoljeću u Europi zamijenila samostansku medicinu, koja se temeljila na nauku o bolesti kao narušenoj harmoniji tijela, u rubnim i ruralnim sredinama samostanska medicina ostala je živjeti sve do u 19. stoljeće. Pisane su kao nesustavne kompilacije koje nisu nastajale odjednom jer su pisari često nadodavali nove korisne podatke. Kada govore da hrvatske ljekaruše sadržavaju apstraktne tekstove, poput egzorcizama i molitava u kojima se oslikava metafizički odnos prema bolesti, autorice upozoravaju da nije uvijek riječ o poganstvima već o pojednostavljenju liturgijskih tekstova koji bi trebali pomoći kod pojedinih bolesti. S druge strane one istodobno sadržavaju empirijske tekstove za koje se i danas može potvrditi povoljno djelovanje. Hrvatske srednjovjekovne i ranonovovjekovne ljekaruše tako pokazuju polifunkcionalnost (ocrtavaju povijest nekoga kraja) i multikulturalnost sadržavajući istodobno elemente medicine, vjere i književnosti (liturgijske formulacije, dijalози u kojima se obraćanjima i svjedočenjima kupce nastoji uvjeriti u djelotvornost lijeka). Ne izostaje ni uputa kako bi se pri istraživanju posebna pozornost trebala posvećivati nazivlju koje se s vremenom mijenjalo.

Daljnje iščitavanje i proučavanje ljekaruša kao spomenika koji mogu pomoći u rasvjetljavanju povijesnih, etnografskih, filoloških i medicinskih okolnosti, itekako omogućuje transliteracija Julija Derossija s bilješka.

Osim toga, otkriće fragmenta nepoznatoga hrvatskoglagoljskoga misala Sandre Sudec, više nego dovoljno upozorava na važnost interdisciplinarnoga surađivanja raznih struka, pokazujući da se i u tekstovima poput medicinskih može pronaći zasad nepoznat dio hrvatskoglagoljske baštine.

ANDREA RADOŠEVIĆ

POVIJEST HRVATSKOGA JEZIKA. 1. KNJIGA: SREDNJI VIJEK. Ur. Stjepan DAMJANOVIĆ. Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti »Croatica«, Zagreb 2009., 582 str. + slikovni prilozi

U prvoj od predviđenih nekoliko knjiga o povijesti hrvatskoga jezika: *Srednji vijek*, koju je uredio Stjepan Damjanović (urednik je čitavoga projekta Ante Bičanić), prikazana je – riječju i slikom – najranija povijest hrvatskoga jezika, vanjska i unutarnja, na gotovo šest stotina stranica. Osmero autora sudjelovalo je u oblikovanju njezinih osam poglavlja.

O važnosti predmeta koji se u knjizi obrađuje kao i o opravdanosti njezina izdavanja dovoljno je reći da svako vrijeme nosi ne samo nove spoznaje o predmetu nego nalaže i nov pogled na poznate činjenice. Kada je pak riječ o pristupu ovako obimnu projektu, prirodna je bila odluka da na njemu sudjeluje više autora. To što se pojedine teme djelomice preklapaju pa su predmetom obrade dvoje ili više autora držim prednošću jer se tako čitatelju omogućuje uvid u istu problematiku s različitih motrišta.

U prvom prilogu: *Hrvatski jezik i hrvatska pisma – svjedoci identiteta Hrvata* (9-57) Josip BRATULIĆ upoznaje čitatelja s kulturnim odrednicama razvitka hrvatskoga jezika u srednjem vijeku. U uvodnom članku: *Ime i identitet* upućuje na kulturne i duhovne (kršćanske) korijene hrvatske pismenosti, te ocrtava dijalekatnu šarolikost hrvatskoga jezika i raznolikost nazivâ za taj jezik (*hrvatski, slovenski, slovinski, ilirski, bosanski...*). Potom omeđuje *Vrijeme i prostor* u kojem se odvijalo hrvatsko naseljavanje nove postojbine. U odjeljku *Latinski jezik i latinica u Hrvata* autor izlaže kako su taj jezik i pismo na poseban način obilježili hrvatsku kulturu, pa navodi latinski zabilježena hrvatska imena, osobito imena vladara, u ranom razdoblju hrvatske povijesti. Zatim prikazuje knjižno blago pisano latinicom: na latinskom i na hrvatskom jeziku. Prvoj skupini tekstova pripadaju, pri-